

Az uráli nyelvek genitívuszáról – tipológiai megközelítésben

This paper aims to shed new light on the origin, or at least a putative derivation, of the genitive as found in the Uralic languages, in a typological, partly diachronic-typological approach – with no claim to having exhausted the question. First, after an analysis of the formation of internal and external possession in Hungarian, as well as the structure of habitive constructions, the conclusion is reached that the possessive genitive of internal (immediate) possession associated with Px-es (scil. *-nak/-nek a...*) emerged originally in the predicative possessive, i.e. habitive, structures, which, in turn, are a subcase of the so-called patientive structures, where the current dative form of the topic goes back to an earlier lative function. The same stands (*mutatis mutandis*) for the Finnish genitive in *-n*, where the historically underlying lative is actually related to the Proto-Uralic lative suffix **-ń*. Evidence from the other Uralic languages can be adduced only in part, given the poor record of research on patientive structures, but the derivation of the genitive from the lative is plausible in several cases in these languages as well. All this neither corroborates nor falsifies the hypothesis that there existed a genitive in Proto-Uralic, but it can be safely assumed that if there was a genitive, it originated in the lative in Proto-Uralic, too.

Az alább következő fontolgatások tipológiai, részben történeti-tipológiai megközelítésben igyekeznek új megvilágításba helyezni – a teljesség igénye nélkül – az uráli nyelvekben kialakult genitívusz eredetét, vagy legalábbis egyfajta eredeztethetőségét. A nyelvtipológiának abból a megszívlelendő tanításából kiindulva, miszerint a világ nyelveire kitekintő vizsgálódás legalább annyira lényeges egy adott nyelv vagy nyelvcsoporthoz meghatározott jelenségének megértéséhez, mint az utóbbiak koncentrált autonóm elemzése, a genitívusz kérdését igyekszünk a birtoklás kifejezésének funkciójától elemelve tágabb horizonton, a – később definiálandó – patientív szerkezetek szemszögéből megközelíteni.

1. Birtoklásszerű szerkezetek

A probléma felvetéseképpen – s kiindulásul magyar példákon – mindazonáltal tekintsük át először a „birtoklásszerű” szerkezeteket. Ez a terminus nem valami ismert kategóriát takar, pusztán munkafogalom, és a későbbiekben magam is lemondok róla. Nevezzük birtoklásszerűnek a magyar nyelvben mindazokat a

szerkezeteket, melyekben két egymással kapcsolatban álló főnév szerepel oly módon, hogy közülük az egyik – alapszórendben mindig a második – birtokos személyjellel van ellátva. (Azt, hogy az első főnév is jelölt legyen, nem kötöm és nem zárom ki.) Az alapképlet tehát $N_1 + N_2Px$.¹ Egyes esetekben a főnevek jelzői kiterjesztését is figyelembe kell majd vennünk, de ez nem befolyásolja a két főnév egymáshoz való viszonyát, melyet legalábbis grammatikai értelemben birtokviszonyként szokás jellemezni. (Tartalmilag nem mindig van szó tényleges birtoklásról, ezért nevezem ezeket a szerkezeteket összefoglalóan birtoklásszerűnek.)

Kiindulásul a következő hat típust lesz érdemes megkülönböztetnünk:

1. Belső birtoklás, egzisztenciális állítás:
A juhász kunyhója a dombon van.
2. Belső birtoklás, nem-egzisztenciális állítás:
A juhász kunyhója rozoga.
3. Külső birtoklás, egyszerű egzisztenciális állítás:
A juhásznak kunyhója van.
4. Külső birtoklás, összetett egzisztenciális állítás:
A juhásznak rozoga kunyhója van.
5. Külső birtoklás, nem-egzisztenciális állítás:
A juhásznak rozoga / a dombon van a kunyhója.
6. Személytelen birtoklásszerű szerkezet:
A juhásznak melege van.

Belső birtoklásnak azokat az eseteket nevezem, amikor az N_1 és az N_2Px a hagyományos mondattani elemzés értelmében közös, N_2 központú (főtagú) szintagmát alkot, ágrajzban megjelenítve: egyazon közvetlenül domináló csomópont-hoz tartozik.² (A puszta egymás mellett állás tehát nem elegendő kritérium, így például a (3)-ban *a juhásznak kunyhója* vagy a (6)-ban *a juhásznak melege* nem a belső birtoklás példája.) Belső és külső birtoklásról szólván a tipológiában szokásos terminushasználattal élek (internal/external possession), mindazonáltal – eltérően ennek a terminushasználatnak a sugallatától – nem állítom, hogy minden esetben birtoklásról van szó tartalmi értelemben is. A (3)-ban példázott szerkezetet, amely egy birtoklási viszony fennállását mondja ki, más össze-

¹ Ilyen típusú szerkezeteknek a megjelölésére a szakirodalomban előfordul az *izafet* terminus is, amelynek pontos meghatározása azonban nem egybehangzó a különböző szerzőknél, ráadásul csak belső birtoklás esetén (lásd alább) szokás használni. (Vö. Honti 2004: 1–2) A jelen gondolatmenet szempontjából e terminus használata inkább csak zavaró lenne, ezért a magam részéről nem élek vele.

² A tipológiai irodalomban a belső birtoklást adnominális birtoklasként is emlegetik, ez az elnevezés azonban elmosza a tényleges belső birtoklás és a pusztán lineáris egymásutániség különbségét.

függésben habitív mondatnak szokás nevezni.³ Habitív mondat ismeretesen kétféle van: tárgyas birtoklásigét tartalmazó (habeo-típusú), azaz tranzitív, és a létigére (vagy annak valamely szinonimájára) épülő, intranszítív; ez utóbbiban az N_1 valamely függő esetben áll (egyes nyelvekben adpozicionális szerkezetet alkot).⁴ A magyarban a habitív mondat a második típushoz tartozik, sajátossága, hogy benne az N_2Px a mondat normálformájában csakis névelő nélkül léphet fel, az N_1 függő esete pedig a *-nak/-nek* formájú kázus. Ez utóbbit nevezzük egyelőre datívusznak, ennek az esetnek a legtipikusabb funkciójára utalva, de anélkül, hogy ezzel azt is állítanánk, hogy ezt a funkciót látja el a habitív szerkezetekben is.⁵

Mérlegelésünk tárgya most éppen ez a birtoklásszerűen használt datívusz lesz.⁶ Hogy a hat felsorolt birtoklásszerű szerkezetben ennek nem homogén a státusa, már onnan is látszik, hogy ahol előfordul, hol megköveteli a névelőhasználatot, hol megengedi, hol kizárja. Ezenkívül, ha az N_1 funkciójában névmás áll, a datívuszt nem minden esetben „öröklí”, jelesül éppen az alapesetnek tekintett belső birtoklás esetében (legalábbis az irodalmi nyelvben) kizárt az ilyen használat. Ennek áttekintésére újra felidézzük a fenti mondatokat,

³ Állítmányi birtoklás elnevezés is előfordul.

⁴ Tranzitív habitív szerkezetek vannak például az obi-ugor nyelvekben és az indoeurópai nyelvek többségében. Hogy itt nem a tárgyasság, hanem a tranzitivitás az alapelv, az látszik abból is, hogy ilyen tranzitív habitív szerkezetek egyes ergatív – tehát a tárgy kategóriáját nem ismerő – nyelvekben is előálltak (baszk). Ezek a tranzitív habitív szerkezetek rendszerint 'tart', 'fog' és ehhez hasonló jelentésű igék birtoklásigévé absztrahálódása révén keletkeztek. (A nagyfokú absztrahálódás bemutatásául Benveniste 1960: 125 kk. úgy jellemzi a *habeo* típusú igét, hogy az állapotjelentésű, nem is igazán tranzitív, és az alanya nem agens.)

⁵ Habitív mondatokon itt most ún. statikus habitív mondatokat értünk, amelyek tehát egy birtoklásviszonynak a fennállását mondják ki. Tartalmi értelemben ugyanis a birtoklásviszonynak a létrejöttét vagy megszűntét kifejező mondatokat is habitívaknak nevezhetjük (dinamikus habitív mondatok). Ezekkel itt most nem kell külön foglalkozunk, mert felépítési elvükre nézve vagy ezek is a statikus habitív mondatok módjára alakulnak (vö. *a fiúnak van vagyona, a fiúnak lett vagyona, a fiúnak elveszett a vagyona*), vagy nem intranszítív igére épülnek (*a fiú örökölt egy házat*), amikor is a finit igei állítmányhoz tartozó N_1 genitívuszi megformáltságának kérdése (néhány ergatív nyelv kivételével, ahol éppen a genitívusz használatos ergatívuszi funkcióban) nem merül fel. Itt jegyzem meg továbbá, hogy azokban a mondatfelépítési sémákban, amelyek nem a tranzitivitás elvére épülnek (jelesül az aktív nyekben), a statikus habitív mondatok a birtokos inaktívuszesetével állnak.

⁶ Azonnal felmerülhet a kérdés, hogy ez a birtoklásszerűen használt datívusz illethető-e, s milyen értelemben, a *g e n i t í v u s z* megjelöléssel. Ennek előzetes eldöntésével azonban éppen azt a kérdést zárnánk rövidre, amelyet most vizsgálunk, nevezetesen hogy történeti és tipológiai szempontból van-e, s mi köze van a datívusznak a genitívuszhoz a magyarban (s később más uráli nyelvekben). A magyar genitívusz kérdésének legfrissebb leíró és elméleti összefoglalásaként Ladányi 2008-at ajánlhatom az olvasó figyelmébe.

a datívusz megléte vagy hiánya tekintetében kiegészítve a másik variánssal, majd mindkét változatot megismételjük névmási helyettesítéssel is.

- (7) a. *A juhász kunyhója a dombon van.*
 b. *A juhásznak a kunyhója a dombon van.*
 c. *Az ő kunyhója a dombon van.*
 d. **Neki a kunyhója a dombon van.*⁷
- (8) a. *A juhász kunyhója rozoga.*
 b. *A juhásznak a kunyhója rozoga.*
 c. *Az ő kunyhója rozoga.*
 d. **Neki a kunyhója rozoga.*
- (9) a. *A juhásznak kunyhója van.*
 b. **A juhász kunyhója van.*
 c. *Neki kunyhója van.*
 d. **Az ő kunyhója van.*
- (10) a. *A juhásznak rozoga kunyhója van.*
 b. **A juhász rozoga kunyhója van.*
 c. *Neki rozoga kunyhója van.*
 d. **Az ő rozoga kunyhója van.*
- (11) a. *A juhásznak rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 b. **A juhász rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 c. *Neki rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 d. **Az ő rozoga / a dombon van a kunyhója.*
- (12) a. *A juhásznak melege van.*
 – b. **A juhász melege van.*
 c. *Neki melege van.*
 d. **Az ő melege van.*

Az összehasonlításból első látásra is érdekes tanulságok adódnak. A külső (közvetett) birtoklás⁸ bármely változatában, nemkülönben a személytelen birtoklás-

⁷ A csillaggal megjelölt – tehát nem lehetséges – mondatokat mindig úgy kell értelmezni, mint az azonos pontban szereplő létező szerkezeteket. Itt például a *neki a kunyhója* 'az ő kunyhója' belső birtoklású jelentésében értendő. Más olvasatában a mondat lehet elfogadható, de annak az olvasatnak nem ez az alapszórendje. (Itt a 11c lenne az.)

⁸ Mint említettem, a belső/külső birtoklás terminuspár használata általános a tipológiában. A közvetlen/közvetett szembeállítás forrása Kangasmaa-Minn 1993: 46.

szerű szerkezetben, akár főnév, akár névmás áll az N_1 funkciójában, a datívusz használata kötelező, és ugyanakkor a nominatívuszé kizárt. Belső birtoklás esetén, ha az N_1 főnév, lehetséges mind a nominatívuszos, mind a datívuszos megoldás, ám ha névmás, akkor az csak nominatívuszban állhat. Másképp összefoglalva: a belső birtoklás alapesetben nominatívuszos, de (csakis) főnévi birtokos esetén fakultatíve lehet datívuszos is; a külső birtoklás mindig és kizárólag datívuszos szerkezet. Belső birtoklás esetén a névelő az N_2 -nél alapesetben csaknem kötelező (kihagyásának sajátos stílusértéke van). Külső birtoklásnál a nem-egzisztenciális állítások esetén a névelő használata az N_2 tekintetében ingadozó,⁹ ellenben mindhárom további típusban – (9), (10), (12) – egyértelműen kizárt. Ily módon a külső birtoklás csaknem teljes mértékben homogén mondatípust alkot, amely határozottan szemben áll a belső birtoklással. Kiemelendő továbbá, hogy a személytelen birtoklásszerű szerkezet – (12) – makulátlanul ugyanúgy működik, mint a külső birtoklás általában. Pedig éppen ez az a szerkezet, ahol a *-nak/-nek* és a Px ellenére a leginkább kérdéses, hogy egyáltalán birtokviszonyról van-e szó.

A továbbiakban ezen a két vonalon megyünk tovább. Az egyik vizsgálandó téma, hogy milyen tágabb összefüggést képvisel ez az utóbb említett „(neki) melege van” típusú szerkezet az ún. személytelen szerkezetek között, és vajon milyen módon kapcsolódik az egyéb birtokos szerkezetekhez; a másik, hogy végül is történetileg mi a viszonya egymáshoz a külső és belső birtoklás szerkezeeteinek. Még tágabban tekintve, bizonyítandó tételünk lényege úgy foglalható össze, hogy történeti-tipológiai értelemben a belső birtoklás csak a külső birtoklás felől, a birtoklás általában a patientív szerkezetekből kiindulva, ez utóbbiak pedig végső soron a személytelen szerkezetek alapján érthetők meg. Az összefüggések levezetéséhez tehát éppen ellenkező sorrendben, a személytelen szerkezeteknél kell hozzáfognunk, s természetesen nem maradhatunk pusztán a magyar nyelv keretein belül.

⁹ A névelőhasználat az N_2 determináltságának – tehát nem a külső birtokos szerkezetnek – a függvénye: *a juhásznak a dombon van kunyhója, a juhásznak a dombon van a kunyhója*; más kérdés, hogy bizonyos típusú állítmányok esetében indeterminált alany nem képzelhető el, és így az N_2 csakis névelővel állhat: **A juhásznak rozoga kunyhója. / *A juhásznak nagy becsülete. / !*A juhásznak jól vág esze.* (Az utóbbi eset ismét tekinthető stilisztikai kérdésnek, de az első kettő nem. Nem vizsgálom itt tovább a névelőhasználat szabályszerűségét, amely a határozottságon túl nyilvánvalóan összefügg a szintaktikai, illetve topik-komment szerkezettel is; gondolatmenetünk szempontjából ez a kérdés nem perdöntő.)

2. Személytelen szerkezetek

A személytelen szerkezetek (impersonalia) a grammatikai leírás tradicionális kategóriáját képezik, bár többen rámutattak már, hogy szigorúan véve ez az elnevezés hibás. Ha a személy terminust grammatikailag értelmezzük (persona), a személytelen szerkezetek nem személytelenek, ti. egyes szám harmadik személyben vannak. Ha személyen cselekvőt értük, akkor már közelebb állunk az igazsághoz, bár ezt pontosabb lenne agensnek mondani.¹⁰ Az agens nélküiség a nominatív nyelvekben (amelyek tehát a cselekvést kifejező tranzitív igék nem patiens jelentésű kötelező kiegészítésének megformálására valamint – legalábbis a cselekvést kifejező – intranszitiv igék mellett egyaránt alanyesetet használnak) nem feltétlenül jelent alanytalanságot – igaz, ez nagy mértékben függ az alany, illetve a mondat szerkezet felfogásától.¹¹ Másfelől nem minden (természeténél fogva) agens nélküli szerkezet sorolható a személytelenek közé, csak az, amelynek állítmányi igealakja elvileg sem szerepelhet az egyes szám harmadiktól különböző személyben. Ezért a magyar *fázik*, bár agens nélküli szerkezet, nem személytelen (vö. *fázom*), ellenben *a melege van* igen (nincs **melege vagyok* stb.).¹²

Általánosságban négyféle személytelen szerkezetet szokás számon tartani: a) nulla valenciás, azaz kötelező kiegészítés nélkül álló (sőt, kiegészíthetetlen) igék, amelyek rendszerint természeti jelenségeket fejeznek ki, például latin *tonat* 'dörög (az ég)', magyar *fagy*; b) érzéseket, érzelmeket kifejező egyvalenciás igék vagy összetett állítmányok, amelyeknek – az experiens szerepében – valamely nem-nominatívuszi eset (datívusz, akkuzatívusz, genitívusz vagy lokatívusz) a kötelező kiegészítése, például orosz *ему везём* 'szerencséje van', *ею тошнит* 'hányingere van', német *mir ist/wird schlecht* 'rosszul vagyok'; c) kétvalenciás szerkezetek, melyekben az előző típus függő esetű experiensén kívül (hol fakultatíve, hol kötelezően) megjelenik egy komplementum (genitívusz, akkuzatívusz, adpozíciós kifejezés, infinitívusz vagy mondat), például latin *me taedet (alicuius rei)* 'elegem van (valamiből)', középanyol *him remembereth of something* 'emlékezik valamire'; d) személytelen „passzívumok”, visszaható és általános szerkezetek, például német *mir wurde geholfen* 'segítettek nekem',

¹⁰ Ezen terminusok használatával kapcsolatban vö. Penttilä 1954, Tuomikoski 1971. Agensen természetesen tudatos, akaratlagos cselekvő értendő.

¹¹ Így például *a fiúnak melege van* mondat elemezhető alanytalannak (a *melege van* eszerint összetett állítmány) vagy alanyosnak (amikoris éppen a *melege* az alany, hiszen ez az a mondatrész, ami alanyesetben áll, és amivel az állítmány kongruál).

¹² Félreértések elkerülése végett, a *melegem van, meleged van* stb. esetében nem az állítmányi igealak lehet eltérő személyben.

orosz *его видно видно* 'öt ritkán látni'¹³. Történeti tipológiai szempontból az első három, a mi mostani témánk tekintetében pedig főleg a második és harmadik típus a figyelemre méltó.

2.1. Egytagú személytelen szerkezetek

Mindazonáltal a személytelen szerkezetek „legklasszikusabb” formájával, az első típussal kell kezdenünk. Ennek magának is két altípusa van. Az egyik a primér igetövet tartalmazó, egyetlen állítmányból álló mondat, például görög *ῥεῖ*, latin *pluit*, gót *rigneip*, finn *sataa*, magyar *esik* (mind: 'esik az eső'). Minden hasonlóság ellenére ez az altípus nem azonosítható a nem-primér, rendszerint denominális verbumot alkotó másikkal, például magyar *esteleedik*, orosz *вечереет* 'ua.', vogul *tēlmi* 'beáll a tél' (Kálmán 1976: 56), lapp *giđđáluvvát* 'tavaszodik' (Lakó 1986: 116). A primér típus minden bizonnyal ősi reliktum a mondat-szavak stádiumából, amikor az egytagú – ipso facto: predikatív – kifejezések elemzetlenül denotáltak folyamatokat; a denominális alakulatok nyilvánvalóan jóval későbbiek, és (legalábbis részben) a primér típus analógiájára keletkeztek. Ezeket a szerkezeteket – tulajdonképpen mindkét altípusúakat – a grammatikusok évszázadok óta igyekeztek (igyekeznek?) egykori, agens szubjektummal rendelkező mondatok maradványainak tekinteni, holott már a 18. század derekán, Adam Smith (1759/1977: 66–67) is elvetette ezt a lehetőséget, rámutatva ezeknek a (feltételezett) kéttagú szerkezeteknek a kényszeredettségre. Az ilyen magyarázatkísérletek – melyek természetesen abból az (egyébként végső soron platóni eredetű) előítéletből indultak ki, miszerint egy minimális mondatnak szubjektum–predikátum szerkezetűnek, azaz kéttagúnak kell lennie, s ha ez még sincs így, akkor legalább valamikor így volt – rendszerint mitológiai jellegű szubjektumokat képzeltek az egytagú személytelen igék mellé: *ῥεῖ* ó *Ζεύς*, *Jupiter tonat* (kevésbé fantáziadús esetben 'ég' is elképzelhető az istennevek helyett). Ezek a magyarázatok természetesen – hogy stílszerűek legyünk – légből kapottak voltak (elég arra gondolni, hogy az ilyen elképzelések hívei az egytagú szerkezetek létrejöttét eszerint későbbre tették, mint a görög vagy a latin vallásos képzetek kialakulását, vö. Stipa 1962: 579 kk.), mindazonáltal nem voltak teljesen irracionálisak, amennyiben a nominatív nyelvekben az egytagú személytelen és bizonyos kéttagú mondatok között valóban létezik nyelvtörténeti összefüggés. Csakhogy mind kronológiailag, mind a változás irányát tekintve éppen ellenkező irányban, mint gondolták. Nevezetesen nem az említett egytagú

¹³ Az oroszban a Sg3-ra korlátozódó verbum finitumokon kívül az egyalakú (határozói) állítmányszavak is egyvalenciás személytelen szerkezetet alkotnak, pl. *ему случно* 'unatkozik'.

személytelen szerkezetek mennek vissza kéttagúakra, hanem fordítva: bizonyos kéttagú szerkezetek léptek idővel a korábbi egytagúak helyébe.

Röviden talán érdemes kitérni erre a folyamatra. Az a tendencia, amely a nominatív szerkezet kialakulásának irányában hatott, nem szűnt meg a nominatívus mint eset kialakulásával, hanem tovább munkált, és a már nominatívúvá vált nyelvek közelebbi múltjában is felfedezhető. Lényege, hogy ezek a nyelvek sokszor olyan esetekben is alany-állítmány típusú mondatokat hoznak létre, amikor a mondat által ábrázolni kívánt valóságban semmilyen elkülöníthető létező nem felel meg a mondat alanyának. Nevezhetjük ezt a jelenséget kényszeres alanyosításnak.¹⁴

A kényszeres alanyosítás tanulságos eseteit képviselik a nominatív nyelvek tautologikusnak nevezhető mondatai, amelyekben az alany és az állítmány egy és ugyanazon történést nevez meg, alanyként szubsztanciális, állítmányként igei formában. Ezeknek egy részét nehezen vesszük észre, minthogy a szubsztancia és a predikátum különböző tövekkel fejeződik ki, mint például a „fúj a szél” vagy az „ég a tűz” típusú mondatok esetében. Tautologitásról azért beszélhetünk itt, mert az ilyen mondat szemantikai értelemben voltaképpen redundáns: az alanyfőnévvel és az állítmányigével pontosan ugyanazt denotáljuk (pl. az *ég a tűz* mondatban azon, hogy *ég*, végül is pontosan ugyanazt értjük, mint azon, hogy *tűz*). Hogy itt a redundanciát éppenséggel a kényszeres alanyosítás vagy szubsztancializálás okozza, azt az bizonyítja, hogy ontológiai vagy szemantikai szempontból a szél, a tűz stb. folyamat, melynek adekvát nyelvi megragadására par excellence módon az ige szófaja lenne hivatott.

Az ilyesfajta tautologikus szubsztantializáció eklatáns esete figyelhető meg például a magyar nyelv esik az eső mondatában, amely, lévén figura etymologica, formájával is egyértelműen tükrözi ezt a tendenciát. Ismét: abban az értelemben, ahogyan az esik igét ebben a mondatban használjuk, pontosan ugyanazt jelenti, mint az eső főnév, amit az is bizonyít, hogy az *Esik* és az *Esik az eső* mondat jelentése között nincs különbség, sőt *Eső van* is elképzelhető. Figura etymologica-szerű tautologikus alakzatok más nyelvekben is előfordulnak, ilyen például a magyar *a folyó folyik* mondat megfelelője a németben (*der Fluss fließt*); rejtett tautológiákat fedezhetünk fel továbbá, ha az etimológiai viszo-

¹⁴ Nehéz eldönteni persze, hogy itt még egy szigorúan nyelven belüli folyamatról vagy már a kialakulófélben lévő, és a nyelvről leváló logikai gondolkodás mint mögöttes kontextus hatásáról van szó – én hajlok az utóbbi felfogásra, mivel általában is azt hiszem, hogy a nyelv és gondolkodás viszonya egy ősi azonosság elkülönöződésével magyarázható, de ebben a kifejtésben bizonyára nem lenne helyénvaló ilyen (nyelv)filozófia kérdésekbe bonyolódunk. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy nem magának a tételes logikának a szubjektum-predikátum-preferenciája hat itt, hiszen a nyelvben ezek a mondatformák jóval ősibbek, mint a logika találmánya vagy az azzal való megismerkedés.

nyokat is figyelembe vesszük – a folyó neve például igen sok más nominatív nyelvben is derivátuma egy egykori saját vagy kölcsönadó nyelvi 'folyik' jelentésű igeigetőknek, s ily módon a folyó folyik adott nyelvi megfelelője végül is mégiscsak kétszer mondja ki ugyanazt.

Tautologikus nominativizáció egyébként más uráli nyelvekben is megfigyelhető. Például vogul *ракв ракви* 'esik az eső', *вот вомы* 'fúj a szél', *туйт туиты* 'esik a hó'; osztják *эрт эртым* 'esik az eső', *тоньсь тоньсит* 'esik a hó' (Liskova 2003: 72); cseremisiz *йӥр йӥреш* 'esik az eső' stb.

A nem-tautologikus nominativizáció az indoeurópai nyelvekben eredetileg és prototipikusan ugyancsak ilyen természeti jelenségek kifejezésekor jelenik meg, mégpedig ál- avagy üres alany formájában: az 'esik' az angolban ma *it is raining*, a németben *es regnet*, a franciában *il pleut* stb. (vö. a fenti gót és latin megfelelőekkel). Ezekben az esetekben tettenérhető, hogy a nominativizáció eredeti indíttatása a szubjektívizáció: a mondatnak alany-állítmány szerkezetűnek kell lennie, még ha ehhez egy üres, semmit sem jelölő alanyt kell is kreálni.¹⁵ Az indoeurópai nyelvek jó részében ez a mechanizmus a felelős a pusztán egy igei állítmányból álló (nulla valenciás, személytelen) mondatok eltűnéséért. A kérdésre mindjárt visszatérünk a második típusú (egy valenciás, nem-nominatívuszi kiegészítésű) személytelen szerkezetekkel kapcsolatban.

A nominatívusz funkcióhalmazó természete többek között e kényszeres alanyosítás eredményeképpen állt elő. Nyilvánvalóan minél inkább általánosul az alanyra illetve alanyesetre épülő szerkezet, annál formálisabbá válik a nominatívusz, annál inkább kiüresedik a tartalmi meghatározottsága.¹⁶

2.2. Két és három tagú személytelen szerkezetek

A kéttagú személytelen szerkezetek jellegzetesen a *verba sentiendi et affectuum* körül szerkesztődnek, a háromtagúak pedig lényegében ezeknek a kiterjesztései. Az indoeurópai nyelvek e tekintetben azt a tanúságot nyújtják, hogy minél mélyebbre hatolunk a múltjukba, annál több olyan ige-találunk, amely ilyen szerkezetet alkot. Eklatáns példa erre az angol nyelv, amelyben mára teljesen

¹⁵ Azok a magyarázatok, melyek valami ősi, mitologikus alanyt vélnek felfedezni ezekben a szerkezetekben is, nyelvtörténetileg nem kevésbé tévesek mint az említett Zeusz- és Jupiter-szerű magyarázatok, és voltaképpen maguk is a szubsztanciális világszemlélet rabjai. Valójában nem az álalany helyettesít valamiféle titokzatos őserőt, hanem az álalany nyelvi keletkezése ad indítékot az őserő feltételezésére, amennyiben a sematikus gondolkodás az alanyban mindenáron egy entitás megjelenését kívánja látni.

¹⁶ Tágabb értelemben a nominatívusz keletkezése által kiváltott kényszeres alanyosítás tendenciája állhat az aktuális tagolás, a mondatok téma-réma vagy, ha tetszik, topik-komment szerinti újraértelmezése mögött is.

eltűnt ez a típus, holott az óangolban és a korai középanyolban az olyan egy- és kétvalenciás személytelen igék, mint például *need, ail, think, shame, behove, list, hunger, chance, rue, like, long*, sőt olyan idegen nyelvi kölcsönzések is, mint *me dremeth, me semeth, me pleseth, me remembereth* produktív szintaktikai mintákként voltak jelen. Ezek mellett az igék mellett az *experiens* datívuszban vagy akkuzatívuszban állt, a másik kiegészítés pedig, ha volt ilyen, genitívuszi, akkuzatívuszi megformáltsággal, előjárós kifejezésként, infinitívusz vagy mondatértékű szerkezet formájában jelent meg. Körülbelül a 15–16. századra ez a szerkesztési mód lényegében felszámolódott, eltekintve egyes elszigetelt reliktumoktól, melyek a 19. századig tartották magukat. A felszámolódás – nagyjából 30 konkrét igének a szókészletből való teljes kihullásán túl – vagy az eredeti nem-*experiens* bővítmény alannyá válásával, vagy az *it* látszatszobjektum beiktatásával, egy sor ige esetében pedig éppenséggel az *experiens* alannyá válásával ment végbe (például óangol *me needeth* ~ középanyol *it needs me* ~ újangol *I need it*). A germán nyelvek között a másik végletet a sok más tekintetben is igen konzervatív izlandi képviseli, ebben a nyelvben ugyanis nagy mértékben ma is megfigyelhetők a személytelen szerkezetek. A német a kettő között helyezkedik el: az angolban érvényesülő fejlődés útján haladt, de lassabban. A személytelen szerkezetek még a 16–18. században is produktívak voltak, és teljes eltűnésük máig sem fejeződött be, bár a mai németben főleg nyelvjárási jelenséget képeznek, illetve az archaikus/emelkedett stílus jellegzetességei (*mich friert/hungert/dürstet, mir/mich ekelt, mir* [ritkán *mich*] *schwindelt* stb., See Franz-Montag 1995: 1279).

A két- és háromtagú személytelen szerkezetek a preinominatív – azaz az intranszitiv és tranzitiv igék mellett azonos alakú és funkciójú alanyeset, a nominatívusz kialakulásánál ősi – múlt örökösei. Sem alany, sem agens nem szerepel bennük (a háromtagúak adalékos kiegészítése is valamiféle körülményhatározó), az ige által leírt érzékelést, érzést, benyomást mint valami a maga jogán létező történést ábrázolják, mely az *experiens*re irányul.

Ezt az „irányulás” momentumot nagyon is komolyan kell vennünk. Nyilván nem véletlen, hogy esetrendszerrel rendelkező nyelvekben a két- és háromtagú személytelen szerkezetekben rendszeresen akkuzatívuszt és datívuszt találunk az *experiens* funkciójának kifejezésére. Ugyanis éppen ez a két eset az, amelyik ősi jelentését tekintve a leginkább kapcsolódik az irányultság, a valami felé törekvés, hatás kifejezéséhez.

Az akkuzatívusz végső soron a tranzitivitás mint mondat-szervező elv kialakulását megelőző, ma leginkább az aktív nyelvekben megőrzött inaktív (statív) esetnek örököse, amely eredetileg éppen a történésnek vagy állapotnak a patiens-re irányultságát fejezte ki. Ez őrződött meg egy sor ergatív nyelvben (pl. a kartvél *-s* egyaránt jelenthet nyelvtani tárgyat és irányt, grúz *swams ywino-s*

'bort iszik', *gaduga gza-s* 'útnak indul'), és ez figyelhető meg az indoeurópaiban is, például a latinban *Roma-m videre* 'Rómát látni' és *Roma-m ire* 'Rómába menni' (hasonló formák a szanszkritban is).¹⁷

Azokban a nominatív nyelvekben, ahol a tárgy kifejezésének funkciója később megoszlott a totális és a parciális tárgy között, ezt az irányhatározói jelentést gyakran a partitívusz vette át. Ebben az értelemben mutat például egyidejűleg párhuzamot és eltérést a zürjén és a finn személytelen szerkezet (a zürjénben akkuzatívusz, a finnben partitívusz):

(13)	<i>menę vugredę</i>	<i>minua unettaa</i>	'álmosság fog el',
	<i>menę kįntę</i>	<i>minua viluttaa</i>	'didergek',
	<i>sijes dišędis</i>	<i>hántä laiskottaa</i>	'elfogja a lustaság',
	<i>menę šogęde</i>	<i>minua surettaa</i>	'szomorkodom'. ¹⁸

Ami a datívuszt illeti, a németből már láttunk rá példákat. Állítmányi határozószók mellett egészen általános az oroszban: *мне скучно* 'unatkozom', *мне грустно* 'szomorú vagyok' stb., háromtagú változat: *мне жаль этого человека* 'sajnálom ezt az embert'. Amennyiben a személytelen birtoklásszerű szerkezeteket is itt említjük, természetesen a magyar is ide vonható („a juhásznak melege van” típus). Minthogy azonban a magyarban ilyenkor kötelező a Px használata, ezeket a szerkezeteket alább az „elkülönült birtokos” kérdéséből kiindulva tekintjük át.

3. „Elkülönült birtokos”

A külső avagy elkülönült birtoklás/birtokos problematikájának történeti-tipológiai tárgyalását nem teszi könnyűvé, hogy e terminus használata a különböző szerzőknél nem azonos terjedelmű. Így például Herslund és Baron (2001) a hagyományoknak megfelelően két nagy fajtáját különbözteti meg a birtoklásnak, a predikatív és az attributív birtoklást (az első az általunk habitívnek nevezett szerkezetnek – *az apának lova van* –, a második a belső birtoklásnak felel meg – *az apa lova*). Ezekhez képest aztán egy harmadik kategóriát kell megállapítania a külső birtoklásra, amikor is a birtokos és a birtokos ugyancsak nem azonos szintagmában helyezkedik el, ám az igei állítmány nem a birtoklás fennállását

¹⁷ Az aktív nyelvekre nézve vö. pl. a kecsumara ajmarát: *mangánwa ayča-ru* 'megette a húst' és *saranwa monte-ru* 'elment az erdőbe'. Klimov 1977: 201.

¹⁸ Stipa 1962: 582 skk. alapján. Ezek a kéttagú személytelen szerkezetek természetesen az egytagúak második altípusának – a denominális verbumokat tartalmazóknak – az örökösei, azaz nem anyagilag, hanem felépítési elvük szerint tükrözik a valamikori *patiens + történés/állapot* szerkezetet.

mondja ki, mint a habitív szerkezetek esetében, ellenkezőleg, a birtoklásviszonyt a mondat inkább előfeltételezi. Ily módon külső birtoklás prototipikus esetének az egész–rész viszonyt tartják (elidegeníthetetlen birtoklás – pl. Herslund–Baron 2001: 15), és olyan jellegű mondatokra hivatkoznak, mint

- (14) a. *She slapped Tom in the face.* 'arcul ütötte Tamást'
 b. *Elle lui a frappé la joue.* 'arcul ütötte'
 c. *Die Mutter wäscht dem Kind die Haare.* 'az anya a haját mossa a gyerekeknek'
 d. *Врач ему осматривает горло.* 'az orvos megvizsgálja a torkát'

stb., ahol az angol, francia, német, orosz példákban egyaránt testrészekről és birtokosaikról van szó (az utóbbiak akkuzatívuszbán vagy datívuszbán). Az elidegeníthetetlen birtokláson kívül ide sorolják még egyes nyelvekben a rokonsági viszonyokra vonatkozó hasonló kifejezéseket, például szerbhorvát *on mi je brat* 'ő a fivérem' (az 'én' datívuszbán). Valójában azonban a rész–egész és a rokonságviszonyokon kívül más viszonyulásokat is kifejezhet az ilyen szerkezet, például orosz *он нам настоящий враг* 'ő valósággal ellenségünk'. Furcsának kellene találnunk azt is, hogy ezek szerint például a *Péternek csak Mari látta a kalapját* mondat nem tartozna ide, hiszen Péter és a kalap között nyilvánvalóan nem áll fenn testrészi vagy rokonsági kapcsolat, bár még mindig birtoklásviszonyról van szó.¹⁹ Az olyan esetekben pedig mint az olasz, francia

- (15) a. *Le ho visto le gambe.* 'láttam a lábát',
 b. *Elle a heurté son mari dans le dos.* 'hátba vágta a férjét'

stb., az is felmerülhet, hogy egyáltalán birtokos-e a birtokos, nem inkább patiensnek kellene-e neveznünk. Általában is, minél több ilyen példát vizsgálunk, annál kevésbé lehetünk biztosak benne, hogy érdemes-e ezt a jelenségkört a birtoklás szemantikájára korlátozni. Még szűkítőbb előfeltételnek tűnik, amikor a külső birtokost az elkülönült vagy szabadon álló genitívusz címszó alatt tárgyalják (például Huumo és Inaba 1997). Ez ugyan az utóbb említett szerzőket sem akadályozza meg abban, hogy – nagyon helyesen – felismerjék a birtoklásviszonyok²⁰ és a genitívusz-használat egybe nem esését. Ugyanakkor

¹⁹ Nem is beszélve arról, ha a tárgy elvont főnév, pl. *Péternek igazán csak Mari látja át a helyzetét*, ahol Péter és a helyzete között egyáltalán nem áll fenn birtoklásviszony.

²⁰ Az ismert *birtokviszony* terminust javaslom fenntartani egy nyelvtani formáció jelölésére. Birtoklásviszonyról szólva a nyelven kívüli világra utalok, ahol valaki vagy valami ténylegesen birtokosa valaminek, függetlenül attól, hogy ezt a nyelv valóban birtokviszonnyal adja-e vissza. Így például a (15) alatti példamondatokban legfeljebb birtoklásviszonyról lehet szó, birtokviszonyról azonban nem.

azzal, hogy a „különálló” vagy „elkülönült” birtokos esetét genitívusznak nevezik (irrationen genetiivi), mégiscsak elszakítják egy sor más hasonló jelenségtől, ahol egy funkcionálisan hasonló helyzetben fellépő nomen éppenséggel nem genitívuszban van, hanem például datívuszban vagy akkuzatívuszban, mint a (14), (15) példákban.

A „külső birtoklás”, „külső birtokos” terminusokról azért kellett megemlékezni, mert azoknak a jelenségeknek egy részét, melyekről az alábbiakban szó lesz, a szakirodalom gyakran ilyen címszó alatt tárgyalja. A „külső” vagy „elkülönült birtokos” kérdése azonban nyelvtani, illetve különösen történeti-tipológiai értelemben nem választható el egyfelől a nem-egzisztenciális külső birtoklás-szerű, másfelől az intranszitiv habitív mondatípusokétól, ezért a továbbiakban más, kevésbé korlátozó terminológia után kell néznünk.

4. Patientív szerkezetek a magyarban

Az uráli nyelvek körében maradvá érdekesnek tűnik ebből a szempontból kiindulva mintaként a magyar és a finn ide vonható szerkezeteit megvizsgálni. Lássuk kezdetnek a következő magyar mondatokat.

- (16) a. *A puszkagolyó a fiú fejébe fűrődött.*
 b. *A puszkagolyó a fiúnak a fejébe fűrődött.*
 c. *A fiú fejébe (egy) puszkagolyó fűrődött.*
 d. *A fiúnak a fejébe (egy) puszkagolyó fűrődött.*
 e. *A fiú fejébe fűrődött egy/a puszkagolyó.*
 f. *A fiúnak a fejébe fűrődött egy puszkagolyó.*
 g. *A fiúnak a fejébe fűrődött a puszkagolyó.*
 h. *A fiúnak egy puszkagolyó fűrődött a fejébe.*
 i. *A fiúnak a puszkagolyó a fejébe fűrődött.*
 j. *A fiúnak a fejébe szállt a dicsőség.*
 k. *A fiúnak a fejébe kerülhet ez a kijelentés.*
 l. *A fiúnak egyszerre nagyon melege lett.*
 m. *A fiúnak a dolog egyre sürgősebbé vált.*

A (16a) mondat a fiú fejébe szerkezete egyértelműen belső birtokviszony: a *fejébe* a főszó, a *fiú* ennek alárendeltje, a kettő együtt egy szintagmába tartozik. Ugyanez a helyzet a (b) esetében, ahol a datívusz (és a névelő) megjelenése lényegében fakultatív változata az (a)-beli szerkezetnek, a két mondat között szemantikai különbség nem érezhető. Ugyancsak belső birtokviszony van a (c) és a (d) esetében, ezek is fakultatív variánsok. Az (e) mondat esetén, közel

agrammatikális. Amit (véltőleg) mondani akar, azt vagy a (d), vagy az (f) mondat fejezi ki egyértelműen. Az utóbbiban *a fiúnak* és *a fejébe* már nem tartozik egy szintagmába. Ugyanez elmondható az összes további mondatról, beleértve a (j) és (k) mondatokat is, ahol ez a két szó – mint a (g)-ben – egymás mellett szerepel. Érezzük, hogy az (f)–(m) mondatokat ezen kívül is összeköti valami, ezen belül különösen érdekes az utolsó kettőnek a többiektől való el nem különülése. Az (l)-ben ugyanis a Px ellenére sem érzünk semmiféle birtokviszonyt (mint említettük, nincs olyan kifejezés, hogy *a fiú[nak a] melege*); az (m)-ben pedig nincs is Px.

Ha a mondatokat nem szintagmatikusan elemezzük, hanem aktuális tagolásuk (topik–komment szerkezetük) szerint, akkor nyilvánvaló, hogy az (a) és a (b) mondat arról szól, hogy mi történt a puskagolyóval, a (c)-nek és a (d)-nek nincsen megjelölhető topikja (a mondat olyan, mintha egy „az történt, hogy...” szerű főmondat alanyi alárendelése lenne).²¹ Az (f)-től az (m)-ig jelzett mondatokban pedig végig a fiú a topik (ezek a mondatok mind arra válaszolnak, hogy mi történt a fiúval). Ha ehhez még hozzátesszük a párhuzamot az egyszerű és összetett egzisztenciális állításokkal:

- (17) a. *A fiúnak van (egy) puskája.*
 b. *A fiúnak a szekrényben van a puskája.*

akkor egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy mi is az a mély szemantikai azonosság, amely összeköti azokat a mondatokat, amelyek *a fiúnak...* kifejezéssel kezdődnek, és nem tartalmaznak belső birtokviszonyt (akár azért, mert a birtokviszony nem belső bennük, akár azért, mert nincs is szó bennük birtoklásviszonyról). Ezekben a mondatokban a datívuszi alak mindenütt topik helyzetű patiens. Azt az entitást nevezi meg, amelynek irányában, vonatkozásában, amelyre nézve, amelyet érintőleg végbemegy valamely történés, illetve fennáll valamely állapot. „Erre és erre nézve ez és ez áll fenn”, ez a mondat szemantikai–logikai szerkezete, és amiről ezt állítja, az – a magyarban – datívuszba kerül. Az ilyen mondatokat bizvást tekinthetjük egyazon, sajátos szerkezet képviselőinek, amelyet feltételesen patientív mondatfelépítésnek nevezek.

A patientív mondat szerkezet természetesen nem tévesztendő össze a passzív szerkezettel. Ez utóbban is a patiens a topik, és a mondat jelentése hasonlóan azt állítja, hogy a patienssel történik valami. De három lényeges különbség is van: a passzív szerkezet patiensé alany, míg a patientivé nyilvánvalóan nem lehet az, hiszen (a magyarban) datívuszban áll; a passzív szerkezet igei állítmánya vagy passzív verbum finitum, vagy passzív participiumot tartalmaz, miközben a patientív mondat állítmánya sohasem ilyen. Végül a passzív szerkezetnek vagy

²¹ Ezzel közel állnak bizonyos indoeurópai és finn egzisztenciális szerkezetekhez.

ténylegesen, vagy egy általános cselekvőként elképzelt formában része az agens (nem nominatívuszi formában), míg a patientív szerkezetnek az agens egyáltalán nem kötelező tartozéka, és ha mégis előfordul benne, akkor alanyesetben áll²² (ami egy passzív mondatnál nem lenne lehetséges).

Az „elkülönült birtokos” szerkezet nem-birtokos, azaz patientív voltát jól mutatják azok a példák is, ahol névmás testesíti meg a *-nak/-nek* morfémát képviselő topikot. Nincs olyan birtokos kifejezés, hogy **nekem a kalapom*, **neked a kalapod*, **neki a kalapja*, de érvényes patientív szerkezet *a nekem fekete a kalapom*, *neked fekete a kalapod*, *neki fekete a kalapja*.

Hogy még egy tanulságos példával érzékeltessük a birtokos és a patientív szerkezet különbségét, tekintsük a következő mondatokat:

- (18) a. *Az előadó jegyzetei összekeveredtek,*
 b. *Az előadónak a jegyzetei összekeveredtek.*
 c. *Az előadónak összekeveredtek a jegyzetei.*

Ha az előadó kiejtette a kezéből a jegyzeteit, és azok ennek következtében összekeveredtek, akkor ennek a helyzetnek a leírására (18) mindhárom változata alkalmas. Ha azonban felszólalása előtt átmenetileg ideadta nekem a jegyzeteit, s ezek az én hibámból, nálam keveredtek össze, akkor ezt a szituációt csak a (18a) vagy a (18b) írhatja le, a (18c) ilyenkor nem használható.²³ Miért is? Mert a (18c) patientív mondat (az előadóról szól, az őt megnevező szó datívuszban áll), míg az (a) és (b) nem az (ezek az előadó jegyzeteiről szólnak, és a *jegyzetei* nincsen datívuszban). Továbbá még egyszer emlékeztetnék arra, hogy a tényleges birtokos szerkezetben a datívusz (az N₂ névelőjével együtt) fakultatív, ezért (a) és (b) szinonimikus szerkezetek. A patientív szerkezetben viszont a datívusz (ismétcsak az N₂ névelőjével együtt) kötelező mondatrész.²⁴

A (18b) mondat testesíti meg a belső birtoklás ama fakultatív változatát, melynek létrejöttét a magyar nyelvtörténészek makacs következetességgel ditranzitív ígés mondat szerkezetekre vezetik vissza.²⁵ Eszerint a datívusz ere-

²² Vö. *A fiúnak eladták a házát. A fiúnak a gyámhivatal eladta a házát.*

²³ Hasonlóképpen *Péter(nek az) autója a garázsban van* akkor is elfogadható megfogalmazás, ha Péter már meghalt, de *Péternek a garázsban van az autója* nem.

²⁴ Ez nem a szórenddel függ össze, hanem a mondat szerkezetével. *Az előadónak a jegyzetei valahogyan zavarosnak tűntek* mondat például kétértelmű. Ha valóban birtokos szerkezetéről van szó (vagyis a topik *az előadónak a jegyzetei*, és a *zavarosnak tűnik* várt datívuszi vonzata egy odaértendő másik nomen, például *nekem* vagy *a közönségnek*), akkor a *-nak* a elhagyható. Ha azonban a mondat patientív, azaz a topik csak *az előadónak* (értsd: 'az előadó zavarosnak találta a jegyzeteit'), akkor a *-nak* a nem maradhat el.

²⁵ Lásd a régebbi és újabb hivatalos egyetemi tankönyvekben: Berrár 1967: 454; Horváth 2003: 247; Sárosi 2003: 369. Az utóbbi szerző még téves analógiákat is felhoz igazságbizonyítására: nála a datívusz és a genitívusz összefüggését más nyelvekben a francia *ce livre est à moi* és az

detileg az *add a kulcsot Péternek a kezébe* vagy a *fiú hozta apjának a lovát* jellegű (ősmagyar) mondatok szerkezetének átértékelődéséből állt volna elő: az eredetileg az állítmányhoz tartozó datívuszi kiegészítést a tárgy birtokos jelzőjévé értelmezték át. Ez a magyarázat szembetűnően kényszeredett. Először is kizárólag ditranzitív (az akkuzatívuson kívül még kötelező datívuszt is vonzó) igékre alapoz, amelyek törpe minoritást képeznek még a tranzitív igék között is, nem is beszélve az intranzitívokról, amely környezetekre eszerint a *-nak/-nek*-es birtokosnak még át is kellett volna terjednie (vajon milyen analógia alapján?), hogy elérkezessünk mai kötetlen használatához. Ilyen jellegű kiinduló mondatok felvonultatásával egyébként bármiféle birtokos fejleményt le lehetne vezetni, ha például a magyarban a genitívuszi szerkezet nem a datívusszal, hanem valamilyen ablatívuszi esettel függne össze (mint oly sok indoeurópai nyelv esetében), tehát például az *apának a lova* helyett **az apától a lova* szerepelne, akkor eredetmagyarázatként ugyanilyen erővel elő lehetne venni a *fiú elhozta az apától a lovát* felépítésű mondatot. Másodszer, ez a „ditranzitív” levezetés a megmagyarázni kívánt birtokos jelentést eleve – hogy úgy mondjam – odacsempészi a kiinduló mondatba, tudniillik a tárgy vagy a határozó Px-es választásával,²⁶ amit az ige egyáltalán nem követel meg (vö. a *fiú hozta apjának a lovat*, ahol máris nincs mit átértékelni). Harmadjára, ha ezek a jelölt birtokosok így jöttek volna létre, akkor – legalábbis ditranzitív igék mellett – a jelöletlen birtokost (*add a kulcsot Péter kezébe; a fiú hozta az apja lovát*) részben elliptikus szerkezetnek (hiányzik a datívuszi vonzat!), részben a jelölt birtokosi megoldásnál későbbi fejleménynek kellene tartanunk, ami jószerével képtelenség. Azt már csak mellesleg említem meg, hogy milyen nehéz lenne ebből a magyarázatból, mondjuk, a létigével alkotott habitív szerkezethez eljutni (amelynek, intranzitív lévén, eszerint megint csak jóval későbbinek kellene lennie, mint a jelölt belső birtokos szerkezetnek).²⁷ Nincs okunk tehát ezt a „ditranzitív” magyarázatot magunkévá tenni.

orosz *ему шесть лет* példázza. Ezek a szerkezetek valójában nem a datívusz és a genitívusz, hanem a datívusz és a patientív szerkezet (ha tetszik, végső soron a datívusz és a latívusz) összefüggését mutatják; a francia példa nem belső birtokos szerkezet (ez utóbbiban a francia éppenséggel egy ablatívuszi eredetű formát használ a birtokviszony jelzésére), az orosz *ему*-nak meg végképp semmi köze a genitívuszhoz, ahogyan az egész kifejezésnek sincs a birtokláshoz (a mondat felépítése az állapotpredikátumokéval – *ему скучно* és társai, lásd fentebb – rokon).

²⁶ Az *add a kulcsot Péternek a kezébe* még a másik típusnál is esetlegesebb, a *kezébe* ugyanis csak szervesen kiegészítése az eredeti mondatszerkezetnek.

²⁷ Meghökkenítő módon Horváth (i. h.) éppen ellenkezőleg látja: „A létige datívuszos szerkezetének jelentése is hozzájárult ahhoz, hogy éppen a *-nak/-nek* morféma lett a birtokos jelző ragja: (A) *fiúnak háza van*.” De hát ha a létigének már eleve (?) volt egy birtoklást kifejező datívuszos szerkezete, akkor miért nem innen származik a *-nak/-nek* genitívusz?

Visszatérve példamondatainkhoz: az „elkülönült birtokos” terminus sugallata alapján azt kellene gondolnunk, hogy a (18c)-szerű szerkezet másodlagos a (18b)-hez képest. A helyzet azonban az, hogy éppen a datívuszra nézve ez a (18c) szerkezet nagyon is általános (a jelölt belső birtokosnál, ahol a datívusz nem kötelező, mindenesetre általánosabb) mondatformát követ: a habitív szerkezetét és általában véve a patientív szerkezetét. (18c)-t (19a)-ként megismételve:

- (19) a. *Az előadónak összekeveredtek a jegyzetei.*
- b. *Az előadónak a táskájában vannak a jegyzetei.*
- c. *Az előadónak vannak jegyzetei.*
- d. *Az előadónak fáj a feje.*
- e. *Az előadónak minden közömbössé vált.*
- f. *Az előadónak melege van.*

Ezen mondatok mindegyikében arról van szó, hogy az előadóval ez és ez történt/ történik, az előadó ilyen és ilyen állapotba került/állapotban van, az előadóra nézve ezek és ezek a körülmények állnak fenn – vagyis patientív mondatok. Ami a birtoklást illeti, a (d) esetében legfeljebb rész–egész viszonyról van szó, ami a birtoklásnak más (elidegeníthetetlen) fajtája, mint az (a) – (c), az (e) és az (f) esetben pedig, függetlenül attól, hogy a mondatban van-e Px vagy sem, nincsen szó birtoklásról.²⁸

Figyelembe véve a datívusz nyelveken átívelő irányhatározói jelentését, párosítva a magyar nyelvtörténetnek azzal a kétségbevonhatatlan tételével, miszerint bárhonnan származzék is a ma datívuszinak tekintett *-nak/-nek*, eredeti jelentése latívuszi (vö. *a falnak fordul, nekimegy a fának, az út hegynek felfelé vezet* stb.), és genitívuszi jelentése a legfiatalabb, vagyis eszerint latívusz > datívusz > genitívusz fejlődést kellett bejárnia, a következőkre kell jutnunk. A *-nak/-nek*

²⁸ Természetesen vannak olyan N_1 Dat ... X ... N_2 Px szerkezetek, amelyek valóban belső birtoklásszerkezetekre mennek vissza (nem transzformációs, hanem asszociálhatósági értelemben). *Az előadónak szükségüak voltak a jegyzetei* kontextus híján inkább csak úgy értelmezhető, hogy *Az előadó(nak a) jegyzetei szükségüak voltak* (és nem úgy, hogy *az előadó azt tapasztalta, hogy...*). De, egyfelől, egy ilyen jellegű megszakitottság bármely két, függőségi kapcsolatban álló főnévből alkotott névszói szintagmával előfordulhat (*az alapelvekben mind a mai napig nem jött létre egyetértés, az állásfoglalástól különösen ehhez hasonló esetekben gyakori a tartózkodás* stb.), másfelől a belső birtoklás „hasadása” nem magyarázza meg ennek a mondatformának a létrejöttét, minthogy az így felépülő mondatok jó részében ez a birtokos szintagma nem is létezik. Vö. *az előadónak a feje fáj, az előadónak a fejébe szállt a dicsőség, az előadónak a fejébe kerülhet ez az elszólás* stb. – ezekben a mondatokban „az előadónak a feje” nem önálló szintagma, egyszersmind nem topik, amelyről kimondatik valamely komment (a mondatok nem arra a kérdésre válaszolnak, hogy mi történik az előadó fejével).

eredetileg irányt jelent. Mint ilyen, egyfelől természetesen a mozgást jelentő igék kiegészítője, azaz lokális eset, másfelől azonban patientív jelentése is ősi: azt fejezi ki, hogy az alanya/topikra irányulóan áll fenn valamely körülmény (folyamat, állapot, tulajdonság). Mármost valaminek a birtoklása is tulajdonság, illetve állapot. Ezért egy birtoklásmondatnak természetes formája a valakinek van... szerkezet, azaz a birtokos patientív kifejezése (akire nézve mintegy fennáll az az állapot vagy tulajdonság, hogy N₂ öhozzá tartozik). Bár a magyar habitív mondatoknak elengedhetetlen tartozéka a birtok Px-e is, ez a fejlemény nem függ össze a *-nak/-nek* patientív használatával, amely ugyanis ma sem korlátozódik a birtoklásmondatokra.²⁹ Egyszóval a habitív mondatok az általában vett patientív szerkezettől örökölték a *-nak/-nek* végződést, amely ott eredetileg latívuszi jelentésben szerepelt.³⁰ Ez a latívuszi jelentés a habitív mondat egészének birtoklást kifejező tartalma alapján értékelődött át azután genitívuszi (ami annyit is jelent, hogy a habitív mondatokban tulajdonképpen sohasem volt szó valódi datívuszi jelentésről!). Itt és ezért alakulhatott ki tehát a *-nak/-nek* genitívuszi jelentése, és éppenséggel innen származott át a belső birtoklás szerkezeteire, nem pedig fordítva. *A juhásznak van kunyhója* vagy *a juhásznak a dombon van a kunyhója* ősbibb szerkezet, mint *a juhásznak a kunyhója a dombon van*, és még az utóbbi is először ugyanazt jelenthette, mint az előtte álló mondat, és csak később elemződött újjá a szerkezete oly módon, hogy a *juhász* és a *kunyhó* azonos szintagmába tartozzék. Bizonyíték erre, hogy ha nem patientívnek, hanem birtokos szerkezetnek fogjuk fel, az ilyen mondatokban a *-nak a.../-nek a...* használata (miként általában is a belső birtoklás szerkezeteiben) ma sem kötelező.

Félreértés ne essék: mindez természetesen a magyar nyelv belső fejleménye. A datívuszi birtokos a magyarban általában is kései jelenség, a jelöletlen szerkezet egészen az ősmagyar kor utolsó szakaszáig kizárólagos. „Külső birtokosként” – melyről épp az imént láttuk be, hogy történetileg nem birtokos, így aztán nem is külső, hiszen nincs mihez képest annak lennie – olyannyira magyar unikum, hogy az általánosan elfogadott felfogás szerint, bár minden uráli nyelv ismeri ezt a mondat szerkezetet, közülük egyedül a magyar használ ilyenkor datívuszt. Ezzel a tulajdonságával a magyar másfelől szorosan csatlakozik a

²⁹ Ez az össze nem függés nem úgy értendő, hogy feltevésem szerint a magyarban a habitív mondatnak korábban létezett volna *-nak/-nek*-es, de Px nélküli változata (ez kizárható), hanem úgy, hogy egy feltehető „háza van” típusú eredeti habitív szerkezethez egy tőle különböző szerkezetekben keletkezett, eredetileg patientív funkciójú *-nak/-nek* járult hozzá.

³⁰ Ez a patientív latívusz legfeljebb később és ritkán vált datívusszá, mint – talán – a (19e) esetében, ez egyébként az egyetlen a (19)-ben felsorolt mondatok közül, ahol a *-nak/-nek* felcserélhető a *számára* névutóval, amely többnyire a valódi datívusz eseteivel asszociálható.

(14)–(15)-ben példázott és más európai nyelvekhez,³¹ és e tekintetben egyenesen az európai nyelvsvivetség avagy Standard Average European képviselőjének tartják (vö. Haspelmath i.h.; Nikolaeva 2002: 283). Ez egyszersmind azt is jelzi, hogy bár anyagi értelemben a magyar nyelv belső fejleményéről van szó, a fejlemény elve (a lezajlott változások tendenciája) nagyon is általános. Az alábbiakban szeretnék rámutatni, hogy még annál is inkább az, mint általában feltételezik, jelesül nem egészen igaz az az állítás, miszerint a magyar nyelv e tekintetben egyedül állna az uráli nyelvek között.

5. Patientív szerkezetek a finnben

Érdekes szemügyre vennünk a párhuzamos finn jelenségeket. Ebben a nyelvben a Px-ekkel társultan megjelenő genitívusz – többszörös ellentétben a magyarral – csakis a személyes névmásokra korlátozódik (*minu-n talo-ni, sinu-n talo-si, häne-n talo-nsa* 'az én házam, a te házad, az ő háza' stb.), és ott is csak harmadik személyben kötelező. Két főnévből álló belső birtokos szerkezetben a genitívusz csakis Px nélkül fordul elő, és alapesetben ugyanez jellemző mindazon szerkezetekre is, amelyeket a fenti értelemben a „külső (vagy elkülönült) birtokos” kategóriája alatt szokás tárgyalni.³² A mi szempontunkból ez a helyzet azért tanulságos, mert míg a magyarban a Px túlnyomó jelenléte gyakran megnehezíti a (nem birtokos, hanem) patientív szerkezetek felismerését, addig a finnben legalább ezzel a problémával nem kell szembenéznünk. Annál több gondot okoz az *-n* történetileg létrejött multifunkcionalitása. Mint ismeretes, ez az esetvégződés lehet akkuzatívusz (*kirjoitan kirjeen* 'megírom a levelet'), genitívusz (*kirjeen viimeiset sanat* 'a levél utolsó szavai'), instrumentálisz avagy insztruktívusz (*suurin kirjaimin* 'nagy betűkkel'), valamint datívusz (*kiitos sinun* 'hála neked'). Így az esetek egész sorában elemzésre szorul – és gyakran felfogás kérdése is –, hogy egy-egy szerkezetben az *-n* esetvégződés genitívuszi-e, vagy

³¹ Az általánosan elfogadott séma értelmében a „külső birtoklás” jelzésére datívuszt használó európai nyelvek közé tartoznak a kontinentális nyugati germán nyelvek, a neolatin nyelvek, a balti–szláv nyelvek, a balkániak közül a görög és az albán, valamint a baszk. Az északi germán és a balti finn nyelvek a „külső birtoklás” kifejezésére lokatív eseteket használnak, a legnyugatibb (velsz, breton, angol) és a legkeletibb (török, örmény, grúz, lezg) európai nyelvek pedig állítólag egyáltalán nem ismerik ezt a jelenséget (kizárólag belső birtokos szerkezetek vannak), vö. Haspelmath 2001: 1498. Mint alább látható lesz, a finnugor nyelvekre nézve szeretném némileg árnyalni ezt az általánosan elfogadott álláspontot.

³² Egyes esetekben fakultatíve előfordulhat Px a „birtokon”, de éppen ez a fakultatívitás bizonyítja, hogy ilyenkor a birtokosa csak fogalmilag, nem pedig grammatikailag esik egybe a „külső birtokossal”, vö. *minun on pää / pääni kipeä* 'fáj a fejem', *minun kuoli kissa / kissani* 'meghalt a macskám'.

sem.³³ (Ezért sem szerencsés ezeket az előfordulásokat eleve külső, laza vagy elkülönült genitívusznak nevezni.)

Az *-n* patientívuszi használata a finnben is megfigyelhető, mégpedig ilyen típusú szerkezetekben:³⁴

- (20) a. *Minun on jano.* 'Szomjas vagyok.'
 b. *Sinun täytyy lähteä.* 'Indulnod kell.'
 c. *Sinun on ehkä paras lähteä.* 'Talán legjobb lenne elindulnod.'
 d. *Minun on sääli häntä.* 'Szánom őt.'
 e. *Pekan on syytä hävetä.* 'Péternek van oka szégyenkezni.'
 f. *Miehen meni jalka poikki.* 'A férfinak eltört a lába.'
 g. *Miehen meni tikku sormeen.* 'A férfinak szálka ment az ujjába.'
 h. *Jussin kuoli isä.* 'Jussinak meghalt az apja.'
 i. *Pojan on mennyt menestys päähän.* 'A fiúnak a fejébe szállt a siker.'

Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy az *-n* patientívuszi használata ugyanabban a három szintaktikai típusban fordul elő, mint amelyeket a magyar *-nak/-nek* esetében láttunk (személytelen szerkezetek, habitív szerkezetek, „tisztán” patientív szerkezetek), de a finnben ezeket nehezebb elhatárolni egymástól. A (20) (a) – (d) személytelennek nevezhető, de az (a) talán habitívnek is, az (e) nemkülönben habitív, de ugyanakkor patientívnek is értelmezhető, az (f) – (i) mondatok tisztán patientívak.³⁵

A patientív mondatok esetén (tehát nem birtokos) szerkezetére nézve a finnben talán még több bizonyíték is adódik, mint a magyarban. A genitívuszinak tekintett *-n* a fenti mondatok többségében jószerével csak a kellést kifejező szerkezetekben³⁶ és érzékelést/érzelmet kifejező rögzült kifejezésekben (például

³³ Ráadásul felmerül ennek a problémának mintegy a „tükkörképe” is: a finnben többféle szerkezetben is előfordul, hogy ez a végződés egyértelműen genitívuszi, ennek ellenére éppily egyértelműen nem birtokviszonyt képvisel. Ilyen a legkülönbözőbb igenevek genitívuszi alanya, például *kissan ollessa poissa / lähdettyä pois / nähden (hiiret hyppivät pöydällä)* 'a macska távollétében / távoztával / szemelättára (az egerek az asztalon ugráltak)', valamint a „genitívus cum participio” szerkezet: *näen vieraan/vieraiden tulevan* 'látom a vendég(ek)et jönni'.

³⁴ Az itt következő példamondatok némelyike archaikus vagy emelkedett stílusú. (Forrás – részben – Huomo–Inaba, 1997.)

³⁵ Különösen a (h) csábítana arra, hogy itt valóban kívülre helyezett birtokosra gondoljunk, hiszen ez a mondat könnyen átrendezhetőnek tűnik: *Jussin isä kuoli* 'Jussi apja meghalt'. De nem így van: a mondatban *Jussin* helyett *Jussilta* is szerepelhetne, ami egy belső birtoklás esetén nem lehetséges, ezenkívül a (h) topikja Jussi, a belső birtokos szerkezeté viszont Jussi apja, vagyis a két mondat ugyan azonos eseményt ír le, de nem ugyanazt jelenti. Mutatis mutandis ugyanez a helyzet a férfi lábával/ujjával az (f) és a (g) mondatokban.

³⁶ A kellést kifejező szerkezetek a magyarban is patientívak, és „meggyanúsíthatóak lennének” a birtoklásszerúséggel, bár az infinitívusznál a Px nyíltan megjelenő patiens esetén nem kötelező

20d) tekinthető kötelezőnek, mindenütt másutt helyettesíthető adverbialis szerkezetekkel. A habitív szerkezetnek éppenséggel az adesszívuszi birtokosjelölés a „normálformája”, és például a (20a) és (20e) mondataiban is helyettesíthetné a genitívuszt: *minulla on jano*, *Pekalla on syytä hävetä*. Adesszívusz más ilyen esetekben is előfordul, továbbá az ige jelentésétől függően valamilyen ablatívuszi vagy allatívuszi határozói forma is szerepet kaphat: *miehellä* (adess.) *meni jalka poikki*, *Jussilta* (abl.) *kuoli isä*, *pojalle* (allat.) *menestys meni (kihahti) päähän*. Minthogy az így átalakított mondatok nem tartalmaznak semmilyen grammatikai elemet, amely birtokviszonyra utalna, felmerül a kérdés, vajon az eredeti *-n*, láthatólag hasonló mondattani funkcióban, ténylegesen genitívusz-e? A választ azonban megnehezíti, hogy – mint az imént jeleztük – a finnben a genitívusz más funkciókat is ellát, mint a birtokos megformálását, és így az az érvelés, miszerint ha egyszer nem birtokviszonyról van szó, akkor talán nem is genitívusszal állunk szemben, önmagában nem kielégítő. Ehhez az érvehhez azonban a jelen esetben továbbiak is járulnak: az *-n* több szempontból nem úgy viselkedik ezekben a szerkezetekben, mint a (belső) birtokos szintagmákban. Névmási érintett esetében például a Px nélküli forma nem fordulhatna elő belső birtokos szerkezetben: *hänen meni jalka poikki*, miközben nem lehetséges **hänen jalka*. Patientív és nem birtokos vonatkozásokra mutat az a körülmény is, hogy míg a *pojan on nälkä* 'a fiú éhes' használható ebben az *-n*-es formában, nincsen **pojan on pallo* ('a fiúnak labdája van'), tehát az *-n* illetően használata az egyszerű birtoklásmondatokra nem terjed ki. Tipikus módon jelen van viszont ez az *-n* az állítmányi birtokjeles mondatokban: *pallo on pojan* 'a labda a fiúé'. Kérdés, hogy ez a mondattípus patientívnek tekinthető-e (márminthogy a fiúra nézve, aki itt nem topik), annyi azonban bizonyos, hogy az *-n* itt is ráirányultságot fejez ki. Erre utal az alternatív *pallo kuuluu pojalle* 'a labda a fiúé, sz. sz. a fiúhoz tartozik' allatívuszi alakja a finnben, de még inkább azoknak a példáknak a sora a világ nyelveiben, amelyek ebben a szerkezetben latívuszi, latívuszi jellegű vagy legalábbis latívuszi eredetű végződéseket és adpozíciós kifejezéseket mutatnak: *a labda a fiúé*, *la balle est/appartient au garçon*, *der Ball gehört dem Knaben*, *the ball belongs to the boy*, *мяч принадлежит мальчику* stb. Még egy érv: egyes *-n*-es patientív kifejezéseknek van olyan alternatívája, amelyben az állítmány mozgást jelentő ige, és ez még inkább aláhúzza (ha nem magya-

(*a fiúnak indulni/indulnia kell*). Ezeknek a szerkezeteknek ugyanúgy nincs „belső birtokos” variánsa, mint a személyteleneknek (ahogyan nem létezik „valakinek a melege”, ugyanúgy „valakinek az indulnia” sem), azaz tisztán patientív szerkezetek. (Ezért aztán a Px lehetőségése ellenére haboznék a kellés érintettjének esetvégződését genitívusznak nevezni. Ha nem választatom a latívuszt, legalábbis datívusznak minősíteném.)

rázza is) a patientív tag latívuszi vonatkozását, vö. (20d)-hez *minun tulee* szó szerint 'jön' vagy *käy* szó szerint 'jár' *häntä sääli* (vagy *sääliksi*).³⁷

A patientív szerkezetek fenti latívusszal asszociált értelmezését a diakrón megfontolások is alátámasztják. A genitívusziént számon tartott *-n* a finn nyelvtörténet kutatói szerint részben vagy esetleg teljes egészében éppenséggel egy latívuszi **-ń*-re megy vissza.³⁸ Arra a kérdésre, hogy az uráli alapnyelvben volt-e külön esete a genitívusznak (**n*) és a latívusznak (**ń*), alább térek ki, mindenesetre egy latívuszi *ń* depalatalizálódása (és így *n*-né válása vagy egy tőle függetlenül meglévő *-n*-nel való egybeesése) bármikor megtörténhetett, és így a finn genitívuszi *-n* akkor is lehet nagyrészt latívuszi eredetű, ha egyébként egy ősi *-n* genitívusznak is örököse. Egyébként a genitívusz és a datívusz kapcsolata is úgy értelmezhető a legkézenfekvőbb módon, ha mind a kettőt a latívuszból eredeztetjük.³⁹

Mínthogy a finn habitív szerkezetekben ma genitívusz helyett általában adesszívuszt látunk, birtokos személyjel pedig még genitívusz esetén sem szerepel benne, olyan egyértelműséggel, mint a magyar *-nak/-nek* esetében, nem merném kijelenteni, hogy a belső birtokos szintagmákban használt genitívusz a finnben is a habitív szerkezetekben állt elő. Ehhez ugyanis egy olyan régebbi állapotot kellene feltételezni, melyben az *-n* a habitív szerkezetekben is általános

³⁷ A *pojan on nälkä* típusnál a finn szakirodalom gyakran datívi-genetívi-ről beszél. Ebben a felfogásban ugyancsak az *-n* bizonyos latívuszi vonatkozásának elismerését látom tükröződni, kérdés, hogy feltétlenül a *datívusz* terminus-e itt a legmegfelelőbb kifejezés.

³⁸ Hakulinen 1968: 86. (A finn *-n* genitívuszt egyesek ezenkívül egy hasonló alakú, a déli lappból a mordvinból és a cseremiszből is ismert melléknévképzőből is eredezteték – vö. Hakulinen uo. –; ámde Korhonen 1991: 166 joggal hívja fel a figyelmet, hogy az *-n* genitívusz a melléknévképzőnél jóval szélesebb körben van meg az uráli nyelvekben, és a főnév/melléknév megkülönböztetés egyébként is kései, úgyhogy ha a két *-n*-nek egyáltalán van köze egymáshoz, akkor inkább a melléknévképző származhat a genitívuszból.) Inaba 1998: 157, részben Erkki Itkonen véleményét követve, a személytelen szerkezetek genitívuszi *-n*-jét a *minun on nälkä* 'éhes vagyok' ~ *minun tulee nälkä* 'megéheztem' (sz. sz. 'hozzám/nekem éhség jön') összefüggés alapján, azaz – ha jól értem – a mozgást jelentő igére támaszkodva vezeti vissza latívuszi eredetre. Ha ez a példapár pusztán illusztrálni kívánja az *-n* latívuszi jellegét, akkor rendben van, azzal azonban nem értenék egyet, hogy a latívuszi *-n* történeti magyarázatáért a mozgást jelentő igékhez forduljunk – ez a megoldás egy kicsit emlékeztetne a magyar *-nak/-nek* „ditranzitív” eredeztetésének ad hoc jellegére.

³⁹ Korhonen 1991: 166–167 latívusz > datívusz > genitívusz fejlődést feltételez, hivatkozva egyfelől ennek a változásnak a természetességére (a szemantikai fejlődés – mint a leggyakrabban – konkrét → absztrakt irányban megy végbe), másrészt arra a tényre, hogy a datívuszi funkciót az uráli nyelvekben rendszeresen a latívusz veszi fel. Én a magam részéről a finnben sem látok okot arra, hogy a latívusz és a genitívusz közé beiktassuk a datívuszi jelentést, a genitívusz éppúgy származhat közvetlenül a latívuszból, ahogyan a datívusz is. Itt jegyzem meg, hogy a genitívusz és a datívusz egybeesése széles körben ismert jelenség, így áll a helyzet például a balkáni nyelvekben is. (Comrie 2001: 36.)

volt, azaz hipotézisemet egy másik hipotézissel igazolnám. Ellenben a fentiek alapján mégiscsak léteznek olyan szerkezetek, melyekben az irányultság és a birtokos értelmezés lehetősége összekapcsolódik – mindenekelőtt az állítmányi –, és így a finnre nézve sem alaptalan feltételezni, hogy az *-n* mint genitívuszi végződés nem a belső birtokos szintagmákban jött létre.⁴⁰ A genitívuszi *-n* az általános irányultsági, illetve patientív *-n*-nel rokon, és latívuszi eredete ezen keresztül is valószínűsíthető.

6. Az uráli nyelvek tanúsága

A tipológiának gyakran kell szembesülnie azzal a sajnálatos körülménnyel, hogy az egyes nyelvek leírásaiban gyakran még csak feltéve sem találja azokat a kérdéseket, amelyeknek válaszait kiinduló adatokként szeretné kezelni. Az a nehézség, mellyel az uráli birtokos szerkezetek fenti értelemben vett tipológiai elemzésénél szembesülünk, eklatáns példája ennek a szituációnak. Kérdésünk a fentiek folyományaként nyilvánvalóan az lenne, hogy van-e és milyen jellegű összefüggés mutatható ki a többi uráli nyelvben a birtokos szerkezetek és a patientív szerkezetek között. A patientív szerkezeteket azonban – akár más név alatt – nem tartják számon az uráli nyelvek leíró, sőt összehasonlító grammatikái, és még azok a vizsgálatok sem igen említik őket, amelyek – ezzel viszont nincsen probléma – részletesen feldolgozták a habitív szerkezeteket.⁴¹ A kérdés alapos és nyelvenként részletes vizsgálatot igényelne, amelyre itt most több okból nem vállalkozhatom. Ezért megpróbálom röviden összefoglalni azt a keveset, amit ebből a szempontból a belső birtokos szerkezetek és a (felfogásban a patientív szerkezetekhez közelebb álló) intranszitiv habitív szerkezetek szemrevételezésével hipotetizálni lehet. Kiindulóanyagomnak Honti 2004-et tekintem, amely a legfrissebb összegzés az uráli birtokos szerkezetekre vonatkozó ismeretekről. Ebben a műben a következő táblázatos áttekintést látjuk a(z) intranszitiv és statikus) habitív és a birtokos jelzős szerkezetek birtokos tagjának esetkonfigurációjáról az uráli nyelvekben:⁴²

⁴⁰ Kangasmaa-Minn 1993: 46 is úgy látja, hogy a közvetlen és a közvetett birtokos szerkezet közül az utóbbi az elsődleges.

⁴¹ Így például Katzschmann 1985, amikor a nominális és *esse*-mondásokat hasonlítja össze a szamojéd nyelvekben, nyilvánvalóan nem figyelhet fel a nem létigével alkotott patientív mondatokra.

⁴² I.m. 4., a terminusok ortográfiája az enyém.

	a habitív szerkezetben	a birtokos jelzős szerkezetben
finnségi	<i>l</i> -elemű esetragok, genitívusz	genitívusz
lapp	statikus lokáliszi esetek	genitívusz
mordvin	genitívusz	genitívusz
cseremiszi	genitívusz	nominatívusz, genitívusz
permi	<i>l</i> -elemű esetragok, nominatívusz	<i>l</i> -elemű esetragok, nominatívusz
obi-ugor	nominatívusz	nominatívusz, lokatívusz, névutó
magyar	datívusz (> genitívusz)	nominatívusz, datívusz (> genitívusz)
északi szam.	nominatívusz, genitívusz	genitívusz
déli szamojéd	nominatívusz, genitívusz, névutó	genitívusz

A táblázat tanúsága szerint azok között a nyelvek között, amelyek a birtokos jelzős szerkezetben genitívuszt alkalmaznak, egyedül a lappról mondható el, hogy ne tenné ugyanezt a habitívban is, ám tekintettel a lapp és a közfinn (továbbá a közfinn és a finnugor nyelvek) nyelvtörténeti összefüggésére, ez a helyzet a lappban nem tekinthető archaikusnak. Így a finnségi, a mordvin, a cseremiszi, a magyar és részben a szamojéd nyelvekre nézve legalábbis nem zárható ki a fentiekben feltételezett fejlődési tendencia, hogy tudniillik a belső birtoklás genitívusza a habitív (patientív?) szerkezetek végső soron latívuszi eredetű topikelemére megy vissza. Ezek közül – a magyaron kívül, amelyben a genitívusz ilyen kialakulása egyértelműen saját nyelvi fejlemény – csak az északi szamojéd genitívuszáról, illetve a déli szamojéd egyik genitívuszi végződéséről nem feltételezhető, hogy a protouráli *-*n* latívusz örököse, ez utóbbiak esetében viszont nem zárható ki, hogy egy másik alapnyelvi latívusszal, nevezetesen a *-*k*-val asszociálhatók.⁴³

Az uralisztikában hosszú, és talán ma sem lezárt vita folyt arról, vajon lehet és kell-e a protourálira egy *-*n* genitívusz meglétét feltételezni.⁴⁴ Nos, annyi bizonyos, hogy nyilvánvalóan lehet, a vita azonban egyszersmind azt is jól mutatja, hogy semmiképpen sem elkerülhetetlen. Bár nem tekintem feladatomban e kérdés részletes taglalását, még kevésbé a megoldását, a fentiek fényében, az uralisztikán kívül a tipológia tanúságait is figyelembe véve, ehhez a kérdéshez mégis lehetségesnek látszik bizonyos tézisekkel hozzájárulni. Nevezetesen:

⁴³ Az *l* elemű esetragok, valamint a nominatívusz és a névutó segítségével alkotott birtokos szerkezetek nyilvánvalóan egészen más logika alapján jöttek létre, ezekről a sémákról egyébként ugyancsak nehéz megállapítani, hogy léteztek-e már az alapnyelvben is, vagy csak később keletkeztek (a finnségi nyelvekben például valószínűsíthető, hogy a habitív szerkezetekben az *l* elemű esetragos szerkezet a helyébe lépett az *-n*-es megoldásnak, vagyis fiatalabb annál, a permi nyelvekről viszont ugyanez nyilvánvalóan nem mondható el).

⁴⁴ A vita tömör összefoglalását lásd Hajdú 1966: 62–64. Vö. még Korhonen 1991: 168 kk.

1. A belső (közvetlen) birtokviszony kifejezésének – egyéb eszközök, például puszta egymás mellé helyezés, lokatívuszi szerkezetek átértékelése mellett – két fő módja van: Px-ek használata a birtokszón és genitívuszi alaké a birtokost denotáló főnéven. A két jelölési mód logikája eltérő, voltaképpen ellentétes egymással. Az NPx képletű birtok a főnév és egy adpozicionális, eredetileg értelmező jelzői jellegű személyes névmás klitizálódása majd agglutinálódása révén jön létre (*háza-m* < „ház én”, eredetileg: ’ház, az én-féle’). A genitívusz használata azokban a nyelvekben, amelyek sohasem ismerték a Px-eket, különböző határozói, nemegyszer ablatívuszi szerkezetekre megy vissza („apától [való] ház”).

2. Merőben valószínűtlen, hogy a birtoklás kifejezésének ez a két módja egy nyelvben egyidejűleg álljon elő. Ez először is eleve redundáns szerkezetet eredményezne (N₁Gen + N₂Px – a birtoklás kétszeresen van jelezve), márpedig redundáns szerkezetek általában redundancia nélküliekből szoktak előállni, valamely eredetileg nem velük kapcsolatban végbement változás eredményeképpen. Másodsor: míg egy sor olyan nyelv, amely birtokos személyjeleket használ, kialakította a genitívuszt is, nem ismerünk olyan, korábban csak genitívusszal rendelkező nyelveket, amelyek e genitívusz mellé utólag fejlesztettek volna ki Px-eket. Ezért ha egyes uráli nyelvekben egyaránt találunk Px-eket és genitívuszt, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a Px-ek alkalmazása ősibb elv bennük. (Az, hogy a genitívusz kialakulásával később az ilyen nyelvek is elveszthetik a birtokos személyjelezésüket, triviális.)

3. A latívusz > genitívusz fejlődés a magyarban egyértelműen saját nyelvi, a szamojédban (a nem *-*n* elemet tartalmazó genitívuszok esetében) ugyancsak nagy valószínűséggel poszturáli. Párosítva ezt a patientív és részben birtokos állítmányi szerkezetek latívuszi eredetével az uráli és nem uráli nyelvekben, kimondhatjuk, hogy a funkcióknak ez a fejlődésmenete (közbeiktatott datívusszal vagy anélkül) univerzális történeti tendencia, és lényegében bármikor érvényesülhet.⁴⁵

4. A fenti 2. és 3. pont értelmében az a kérdés, hogy az *-*n* (> -*n*) latívusz genitívusszá fejlődése már az uráli alapnyelvben megtörtént, vagy később, akár

⁴⁵ Hajdú (i.h. 64) így foglalja össze véleményét: „A genitívus -*n* ragja használatos a balti finn, lapp, mordvin, cseremis és szamojéd nyelvekben. Bajos lenne elképzelni, hogy ez a rag a felsorolt nyelvek külön életében konvergens módon alakult ki egy olyan alapnyelvi elemből, amelynek nem volt genitívusi funkciója.” Nos, egész írásunk gondolatmenete azt kívánta bemutatni, hogy ezt egyáltalán nem bajos elképzelni, sőt, szélesebb lingvisztikai horizonton tekintve, nagyon is lehetséges. A neolatin nyelvek említett *ce livre est à moi* jellegű szerkezetei még azt is megmutatják, hogy egy ilyen latívusz (> datívusz) > genitívusz jellegű változás akár ciklikusan is ismétlődhet, hiszen az ilyen alakulatok nem (etimológiai) folytatói az eredeti latin *liber mihi est* szerkezetnek, amely egyébként már a maga részéről is latívuszi (latívuszi > datívuszi) eredetű.

minden egyes ide vonható finnugor nyelv esetében külön-külön ment-e végbe, eldönthetetlen. Ugyanis mindkét esetben azonos alapnyelvi kiinduló anyagból, azonos univerzális fejlődési elven, azonos végeredmény áll elő. A 2. pont alapján azonban annyit hozzá kell tennünk, hogy ha a protouráliban létezett *-*n* genitívusz, akkor az nagy valószínűséggel már benne is az egyébként eredeti funkciójában is továbbélő *-*n* latívusz örököse volt, és jóval azután kellett keletkeznie, hogy a Px-ek agglutinálódtak (klitizálódtak, vagy legalábbis a személyes névmások adpozicionális értelmezői használata létrehozta a [proto]-birtokos szintagmát), különben a Px-ek elő sem álltak volna. Az uráli alapnyelvnek tehát feltétlenül volt olyan történeti stádiuma, amely nem ismerte a genitívuszt. Az a kérdés, hogy ez a stádium lehetett-e a felbomlást közvetlenül megelőző, vagy addigra már létezett a genitívusz, továbbra is nyitott.

Mindehhez két megjegyzés kívánkozik még. Az iménti gondolatmenetben hallgatólagosan feltételeztük, hogy a Px-es vagy legalábbis a „proto-Px-es” szerkezet – legalábbis az egyes számban – már készen állt a protouráliban. Nincs ok ebben kételkedni, de a fenti gondolatmenetnek nem logikai előfeltétele. Ha valaha bebizonyosodnék, hogy a Px-ek kialakulásának folyamata mégis későbbi, az csak annyit jelentene, hogy a genitívusz alapnyelvi meglétét végképp el kellene vetni. A másik megjegyzés, hogy – mint hangsúlyoztam – egész fejtegetésünk mögül nyilvánvalóan hiányzik az uráli nyelvek patientív szerkezeteinek összehasonlító vizsgálata. Mindazonáltal attól tartok, hogy pusztán komparativisztikai alapon ennek megtörténte után sem tudnánk megnyugtatóan rekonstruálni az ebben a dolgozatban vizsgált habitív, állítmányi birtokos, (nem-nulla valenciás) személytelen és legfőképpen az általában vett patientív szerkezetek konkrét helyzetét az uráli alapnyelvben. A (történeti) nyelvtipológia tanúságai ennek ellenére nyilvánvalóvá teszik, hogy patientív szerkezetek a protouráliban is léteztek, és felépítési elveik nem különbözhettek a világ bármely más nyelvének ide vonható szerkezeteitől.

7. Konklúzió

A világ nyelveinek és ezek közül a feltárt történetűek fejlődéstendenciáinak ismeretében kimondhatjuk, hogy a személytelen és birtokos szerkezetek a patientív szerkezetek általános kategóriájának részeseteiként az uráli nyelvekben is összefüggenek egymással, és bár a patientív szerkezeteket, ha egyáltalán, csak ritkán tudjuk etimológiailag az uráli alapnyelvig visszakövetni, az bizonyos, hogy ha ez utóbbit létező és valamikor egy adott népesség által beszélt tényleges

emberi nyelvnek képzeljük el, a protouráli is ismerte a patientív szerkezeteket.⁴⁶ Többek között azok a szerkezetek, amelyeket elkülönült genitívuszi vagy elszakadt birtokosi sémákként tartanak számon, ide értve azokat a habitív szerkezeteket is, amelyeknek topikja leíró szempontból genitívuszinak minősíthető, a patientív szerkezetek általános elve alapján épülnek fel.⁴⁷

A patientív elv – mint a korábban tárgyalt személytelen szerkezetek – maga is prenominatív reliktum.⁴⁸ A személytelen szerkezetek eleve alanytalanok, de a többi patientív szerkezet is úgy épül fel, hogy topikja, amelyről a mondat szól, egy ráirányultságot kifejező formájú névszó, a grammatikai alany pedig, ha van, a komment része. A mondat tehát akkor sem az alanyáról állít valamit, ha van benne alany; ez az alany továbbá többnyire nem is agens, vagy ha netán mégis az, nem azé az igéé, amelynek a topik helyzetben lévő patientív elem a *patiense* lenne.⁴⁹ (A patientív elem különönbem sem az igének, hanem az egész kommentnek a „vonzata”.) Elvét tekintve a patientív szerkezet tehát voltaképpen alanytalan, illetve agens nélküli, még ha gyakorlatilag előfordul is benne nominatív értelemben vett alany vagy szemantikai értelemben vett agens. Végző soron egy kiterjesztett kéttagú szerkezeetről van szó, amely nem alany-állítmány, hanem – az összehasonlítás kedvéért most pontatlanul kifejezve – *patiense*-állítmány felépítésű. Mindez alapján véve egy (proto)aktív felépítési elv letéteményese: a mondat egy állapot fennállását vagy egy folyamat megtörténtét mondja ki egy *patiens* vonatkozásában, mégpedig teljesen függetlenül attól, hogy ez az állapot vagy folyamat egyébként intranszítív vagy tranzítív ige körüli szerkezettel írható le. Azt mondhatjuk tehát, hogy a patientív elven felépülő mondat szerkezetek, az ilyen formájú habitív szerkezetek és közvetve esetleg a jelölt birtokost tartalmazó birtokos jelzői szintagmák is az uráli nyelvek prenominatív reliktumai közé tartoznak.

⁴⁶ Ha a protouráli nyelvet valamiféle hipotetikus munkakonstruktumként tartjuk számon, akkor persze ez nem szükségszerű, de akkor a protouráli a szó „emberi nyelv” értelmében nem is tekinthető nyelvnek. (Mellesleg az egyes uráli nyelvekben a patientív szerkezetek ettől sem lennének kevésbé ősinek tekinthetők.)

⁴⁷ A nem genitívuszi habitív szerkezetek is, éppen ezért tartoznak például az adesszívusra épülő habitív mondatok a finn nyelvben az ún. egzisztenciális mondatok közé, amelyeknek jó része egyértelműen patientív.

⁴⁸ A prenominatívitásról és az uráli nyelvek néhány egyéb prenominatív vonatkozásáról lásd Havas 2003, 2005, 2006a, 2006b.

⁴⁹ *Marinak csak Péter tudta beállítani az új számítógépét* -típus.

Irodalom

- Benveniste, Émile (1960), „Être” et „avoir” dans leurs fonctions linguistiques. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 55: 113–134.
- Berrár Jolán (1967), A birtokos jelzős szerkezetek. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 453–455.
- Comrie, Bernard (2001), Different views of language typology. In: Haspelmath, Martin – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (eds), *Language typology and language universals: an international handbook*. Vol. 2. Mouton de Gruyter, Berlin.: 25–39.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba (a magyar nyelv finnugor alapjai). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1968), Suomen kielen rakenne ja kehitys.³ Otava, Helsinki.
- Haspelmath, Martin (2001), The European linguistic area: Standard Average European. In: Haspelmath, Martin – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (eds), *Language typology and language universals: an international handbook*. Vol. 2. Mouton de Gruyter, Berlin. 1492–1510.
- Havas Ferenc (szerk.) (1977), *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század)*. ELTE BTK jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Havas Ferenc (2003), A tárgy tárgyában. *Mondattipológiai fontolgatások*. In: Oszkó Beatrix – Sípos Mária (szerk.), *Uráli tárgyaló*. Budapesti Uráli Műhely 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 7–44.
- Havas Ferenc (2005), Nominative, nominativity, nominativity. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 15. 1: 33–62.
- Havas Ferenc (2006a), Die Ergativität und die uralischen Sprachen. *FUF* 59: 81–131.
- Havas Ferenc (2006b), Die Pränominativität der uralischen Partizipien. *UJb NF* 20: 16–50.
- Herslund, Michael – Baron, Irène (2001), Introduction. In: Baron, Irène – Herslund, Michael – Sørensen, Finn (eds), *Dimensions of Possession*. John Benjamin's, Amsterdam – Philadelphia. 1–25.
- Honti László (2004), Uráli birtokos szerkezetek. [Akadémiai székfoglaló.] <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000302.pdf>. 1–21.
- Horváth László (2003), A birtokos jelzős szerkezetek. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 246–248.
- Huumo, Tuomas – Inaba, Nobufumi (1997), Irrallinen genetiivi ja omistusrakenteen ongelma. *Vir.* 101: 27–48.
- Inaba, Nobufumi (1998), Suomalais-ugrilaisen kielten omistusrakenteesta: typologinen ja geneettinen näkökulma. In: Pajunen, Anneli (toim.), *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*. Suomi 185. SKS, Helsinki. 144–181.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1993), Suomalais-ugrilaiset omistussuhteet. In: Saarinen, Sirkka – Jorma Luutonen – Eeva Herrala (toim.), *Systeemi ja poikkeama*. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turku. 46–54.

- Katzschmann, Michael (1985), *Nominal- und Esse-Satz in den samojedischen Sprachen*. Dargestellt anhand ausgewählten Belegmaterials. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Kálmán Béla (1976), *Chrestomathia Vogulica*.² Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klimov, Georgij Andreevič [Климов, Георгий Андреевич] (1977), *Типология языков активного строя*. Moszkva.
- Korhonen, Mikko (1991), Remarks on the structure and history of the Uralic case system. JSFOu 82: 163–180. Újra megjelent in: Salminen, Tapani (ed.), *Typological and Historical Studies in Language* by Mikko Korhonen. MSFOu 223: 219–234.
- Ladányi Mária (2008), Van-e genitívusz a magyarban? In: *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálistikai tanulmányok 18. (CD) ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 522–534.*
- Lakó György (1986), *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lyskova, Nina Alekseevna [Лыскова, Нина Алексеевна] (2003), *Семантика падежа в обско-угорских языках*. Издательство Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург.
- Nikolaeva, Irina (2002), The Hungarian external possessor in a European perspective. In: Blokland, Rogier – Hasselblatt, Cornelius (eds), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. *Studia Fenno-Ugria Groningana 2*. Shaker Publishing, Maastricht. 272–285.
- Penttilä, Aarni (1954), Ns. yksipersoonaisista verbeistä. *Vir.* 59: 97–122.
- Sárosi Zsófia (2003), A névszóragok. Az ómagyar kor eleji állapot. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 368–370.
- Seefranz-Montag, von, Ariane (1995), Impersonalien. In: Jacobs, Joachim – Arnim von Stechow – Wolfgang Sternefeld – Theo Vennemann (eds), *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. 2. Halbband. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 9/2*. Mouton, Walter de Gruyter, Berlin. 1277–1287.
- Smith, Adam (1759), Considerations concerning the first formation of languages and different genius of original and compounded languages. In: Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*. London. (Második kiadás 1861: 507–538.) Magyar fordítás in: Havas 1977: 57–75.
- Stipa, Günter (1962), Impersonale Ausdrucksformen. In: *Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Paavo Ravila*. MSFOu 125: 579–592.
- Tuomikoski, Risto (1971), Persoona, tekijä ja henkilö. *Vir.* 76: 146–151. Újra megjelent in: Hakulinen, Auli – Pentti Leino (toim.) (1983), *Nykysuomen rakenne ja kehitys*. Vol. 1. SKS, Pieksämäki. 229–237.